

INTERNET TEHNOLOGIJE U DIPLOMATIJI – VIRTUELNA DIPLOMATIJA INTERNET TECHNOLOGIES IN DIPLOMACY – VIRTUAL DIPLOMACY

Vojkan Vasković, Dario Kršić

REZIME: Nagli razvoj informacionih i komunikacionih tehnologija (IKT) u poslednjih petnaest godina, utemeljio je rađanje nove vrste zajednice – virtualne. Doduše, ta zajednica je još uvek u stanju svojevrsnog anarhičnog poretka, ali ima svoje virtualno stanovništvo (“netizene”), virtualnu kulturu i virtualni prostor (Internet), u kojem ljudi trguju, uče, zabavljaju se, ali dolaze i u konfliktnu situaciju. Umnožavanje međunarodnih subjekata (nevladinih organizacija, moćnih korporacija, moćnih pojedinaca, itd) takođe je popraćeno sukobima, tako da je potrebno više vremena kako bi se sporovi rešavali. Za brzo i uspešno rešavanje problema u međunarodnim političkim i ekonomskim odnosima, neizbežno je postojanje diplomatije, koja, držeći korak s vremenom, sve više koristi računare, inteligentne softvere i Internet tehnologije. Time je stvorena podloga za razvoj novog vida diplomatije – virtualne, koju će pre svega odlikovati brzina odlučivanja, bezbednost diplomata i smanjenje troškova diplomatskih misija.

KLJUČNE REČI: Virtualna diplomatija, soft power, Internet, pregovaranje.

ABSTRACT: Sudden development of information and communication technology (ICT) in the last 15 years has set the foundation for a birth of a new kind of community – virtual community. Although that community is still in a state of anarchy, it does have its citizenship (“netizens”), virtual culture and virtual space (Internet) in which people trade, learn, have fun and get into conflicts. Multiplication of international subjects (non-governmental organizations, powerful corporations and individuals, etc.) is also followed by conflicts, therefore it takes more time to solve the disputes. In order to quickly and effectively solve problems in international political and economic relations, the existence of diplomacy is inevitable, which, in accordance with modern times, increasingly uses computers, intelligent softwares and Internet technologies. It created a basis for the development of new kind of diplomacy – virtual diplomacy, which will be primarily distinguished by its speed of decision making, security of diplomats and reduction in costs of diplomatic missions.

KEY WORDS: Virtual diplomacy, soft power, Internet, negotiatoni.

1. MEĐUNARODNI VIRTUELNI SUKOBI

Realna politika temelji se na pojmu “moći” i primenjuje se već više od 500 godina, označavajući politiku zasnovanu na realnim i praktičnim faktorima, a ne na teorijskim i moralnim principima. Kada se govori o realnoj politici, obično se misli na diplomatske igre (tzv. “politički šah”), pri čemu spoljnopolitički menadžeri balansiraju i manevrišu ravnotežom između država, u cilju postizanja ekonomskog i političkog preimućstva ili strateškog ekvilibrijuma.

Razvoj i širenje Mreže doveo je do pojave nove političke doktrine – netpolitike, koju odlikuju:

- veća brzina protoka informacija,
- novi vremenski pritisci koje trpi vođenje politike,
- snažniji pluralizam u međunarodnoj politici i
- novi izazovi moći nacionalne države i tradicionalne diplomatije.¹

Netpolitika utiče na sve – od upotrebe državne moći i vojne sile, pa sve do dubokih pitanja ličnog identiteta i društvenih vrednosti. Ona se, kao izdanak realne politike, temelji opet na pojmu “moći”, ali u njenom specifičnom vidu nazvanom “meka moć” (*soft power*). Naime, neka zemlja može postići željene ciljeve u spoljnoj politici zbog toga što druge države nastoje da je slede, poštujući njene vrednosti, oponašajući njen primer organizovanja, težeći njenom nivou napretka i

otvorenosti. “Navesti druge da žele ono što vi želite” – naziva se “mekom moći”, a Internet je savršen medijum za njeno ispoljavanje.

Postalo je očigledno, da je uz sve poznate blagodati, informaciono-tehnološki razvoj prouzrokovao i specifične međunarodne napetosti. Ričard Grent (Richard Grant), bivši visoki komesar Ujedinjenog Kraljevstva za Novi Zeland i gostujući predavač Oksfordskog instituta za Internet, smatra da postoji pet osnovnih principa koje u tom kontekstu valja navesti:

1. Brzina može dovesti do komplikacija prilikom stvaranja politike,
2. Slobodan pristup informacijama omogućava priliv veće količine informacija (što smanjuje prednost koju imaju stručnjaci),
3. Pristupačnost ovoj tehnologiji je veoma jeftina i dostupna je svima,
4. Građani očekuju da imaju veći pristup procesu stvaranja politike,
5. Nedržavni činici igraju sve važniju ulogu.²

Ne treba uložiti mnogo napora da bi se shvatilo kako nastojanja moćnih međunarodnih subjekata sigurno dolaze u konflikt i u virtualnoj zajednici. Otuda i noviji pojmovi u teoriji o ratu – *cyberwar* i *netwar*. *Cyberwar* označava pokušaj da se dozna što više informacija o protivniku i da se u isto

¹ David Bollier, *The Rise of Netpolitik*, The Aspen Institute, Washington, 2003, str. 39.

² Richard Grant, *The Democratisation of Diplomacy: negotiating with the Internet*, Oxford Internet Institute, Research Report No. 5, 2004, str. 11.

vreme od njega sakriju podaci od vlastitog značaja. Pri tome se maksimalno koriste tehnološka i ekonomska znanja, kako bi se potrošilo što manje kapitala i truda. Pod ovim oblikom ratovanja podrazumeva se upravljanje tehnologijama i njihovo kontrolisanje za:

- prikupljanje, obradu i raspodelu obaveštajnih podataka,
- utvrđivanje neprijateljskih položaja i “pametnih oružanih sistema”,
- elektronsko ometanje, zaslepljivanje i zavaravanje,
- preterano nagomilavanje informacija i upade u komunikacijska i informatička kola neprijatelja.

Cyberwar podrazumeva i razvoj novih doktrina o vrstama i obimu vojnih snaga koje su potrebne za određenu vojnu operaciju; o tome gde i kako ih rasporediti i kako napasti neprijatelja, kako i gde postaviti senzore ili računarske mreže i baze podataka.

S druge strane, *netwar* predstavlja najnoviju odrednicu u lepezi međuljudskih sukoba i, takođe kao i *cyberwar*, ima veze s informacijama na visokom nivou između organizovanih političkih zajednica. Razlika između *netwar*-a i *cyberwar*-a jeste u tome što se *netwar* u literaturi veže za nedržavne, paramilitarne i druge “iregularne snage”.³ Objekt napada *netwar*-a je javno mišljenje ili mišljenje elite neke zajednice (a najčešće oba), pomoću:

- psiholoških kampanja preko raznih medija,
- političkih ili kulturnih subverzija,
- infiltracije i dejstvovanja u lokalnim medijima suparnika,
- infiltracije i dejstvovanja u njegovim kompjuterskim mrežama ili bazama podataka.

Netwar može da poprimi različite oblike, no najčešće je u službi šireg ekonomskog ili političkog ratovanja neke organizovane grupe ljudi. Na primer, *netwar* se može voditi između vlada i terorističkih grupa, ali i između vlada suparničkih zemalja. S druge strane *netwar* mogu voditi nevladine organizacije koje se bore protiv politike pojedinih vlada ili pak pripadnici različitih verskih zajednica. Nedržavni činioци mogu ili ne moraju biti povezani sa državama, ili se pak u nekim slučajevima mogu organizovati u veliku međunarodnu koaliciju.

U takvom okruženju rođena je i nova – elektronska diplomatija, sa sinonimima “sajber-diplomatija” i “virtuelna diplomatija”, koja se definiše kao “*korišćenje tehnologije radi unapređenja, upravljanja i obavljanja spoljnih poslova*”⁴.

2. KRATKA ISTORIJA PRIMENE INTERNET TEHNOLOGIJA U DIPLOMATIJI

Karl Dojč (Karl Deutsch) je pre nekoliko decenija primećio da je “*politika širenja sopstvene ideološke propagande u*

inostranstvu direktno povezana sa interesima svake zemlje, a politika podrške kulturnoj i naučnoj razmeni u skladu je sa ovim ciljem”⁵. Danas, koristeći internet tehnologije, svetski spoljnopolički menadžeri (u svetu ekonomije to čine i velike korporacije) bore se za premoć u virtuelnom svetu, što se odražava i na realnu politiku i ekonomiju. Francuska diplomatija sebi je postavila kao prioritet da se njihov stav čuje i *online*, tako što će otvoreno iznositi u javnost svoje vrednosti, verovanja, norme i običaje.⁶ Promovisanje uzajamnog razumevanja između državljana SAD i ostalih naroda sveta putem međunarodnih informacionih i kulturnih razmena postao je ključni cilj *Stejt Dipartmenta* (State Department). Namera je da se svetu prikaže povoljnija slika SAD, a time i da se uklone “duboko usađene zablude” i “neprijateljski stavovi”⁷. “Treći stub nemačke spoljne politike” jeste promovisanje nemačkih kulturnih vrednosti i normi, o čemu takođe možemo čitati na Internetu.⁸ Predstavnici nemačke diplomatije se nadaju da će na taj način stvoriti mreže i dijalog preko ideoloških i kulturoloških granica. Britanski establišment smatra da državna diplomatija i objašnjavanje ugleda, vrednosti i politike Ujedinjenog Kraljevstva u inostranstvu, predstavljaju uspešne načine da se promovišu i zaštite britanski nacionalni interesi.⁹ Mnoge druge vlade koriste masovnu diplomatiju kao medijum pomoću kojeg će biti u stanju da poprave položaj svoje države i da imaju veći uticaj od onog koji trenutno deluje moguć (poput Kine, Rusije, Japana, Irana, itd), a korišćenje Interneta u tu svrhu postao je najjeftiniji, najmasovniji i najbezbedniji način.

Što se tiče našeg okruženja, primena informacionih tehnologija u diplomatiji posebno je bila interesantna tokom pregovora u Dejtonu, kada su korišćene tzv. “digitalne mape”. Uz pojam “digitalno mapiranje”, u dejtonskim dokumentima one označavaju automatizovano kartografiranje, prekranje granica pomoću računara, prostornu statističku analizu i vizuelizaciju zemljišta. Od Dejtonskog mirovnog sporazuma do danas, Internet, mobilna telefonija, digitalno snimanje i ostale IKT su u kratkom vremenu izmenile okruženje u kojem funkcioniše diplomatija. Na ovu promenu su uticala tri faktora: brzina primene inovativne tehnologije, sve veći tehnološki kapaciteti i sve niže cene tehničkih sredstava.

Američki institut za mir (*United States Institute for Peace: USIP*), počeo je 1995. godine da prati efekte IKT na prirodu i odvijanje međunarodnih odnosa, suočavajući se sa širom slikom ljudskih odnosa i pretnjom njihovoj bezbednosti, uključujući i humanitarne krize. Potom je pokrenuta Inicijativa virtuelne diplomatije, sa zadatkom da istraži ulogu IKT na rad diplomatije, posebno uticaj na prevladavanje međunarodnih sukoba. USIP je termin “virtuelna diplomatija” široko definisao, kao “*promene*

³ John Arquilla, David Ronfeldt, *The Advent of Netwar*, RAND, Santa Monica, 1996, str. 3.

⁴ Using Technology to Advance Foreign Relations, <http://www.state.gov/s/p/of/proc/20127.htm>

⁵ Karl Deutsch, *The Analysis of International Relations*, Englewood Cliffs, New Jersey, 1988, str. 87.

⁶ Pierre Cyril Pahlavi, *Cyber-Diplomacy: A New Strategy of Influence*, <http://www.cpsa-acsp.ca/paper-2003/pahlavi.pdf>

⁷ U.S. Department of State Strategic Plan (2000), Office of Management Policy and Planning, U.S. Department of State, 2000, http://www.state.gov/www/global/general_foreign_policy/2000_dos_stratplan_body.pdf

⁸ Kultur und Bildung in der deutschen Außenpolitik, Auswärtiges Amt, <http://www.auswaertigesamt.de/diplo/de/Aussenpolitik/Kulturpolitik/ZieleUndPartner/Uebersicht.html>

⁹ Public Diplomacy Strategy, http://www.fco.gov.uk/Files/kfile/publicdiplomacystrategyfinal_May2003.pdf

u diplomatiji povezane sa globalnim umrežavanjem".¹⁰ Pojam obuhvata donošenje odluka, koordinaciju i komunikaciju u međunarodnim odnosima, pomoću IKT-a. U tom cilju, *Initijativa virtualna diplomatija* je osmišljena i osnovana radi iskorišćenja daljinskog osmatranja i geografskih informacionih sistema, šireći tako putem Interneta pristup oblastima različitih operacija i doprinoseći razvijanju modela deljenja informacija između vlada, vojski, međunarodnih organizacija i NVO. Cilj ovih novih pristupa je bio da se stvori poverenje u komunikacije, tako da se omoguće rešenja u međunarodnom konfliktu koja su manje rizična po život i koja su rentabilnija.

Glavni proizvod *Projekta Internet diplomatije* jeste *iEnvoy*, prvi softver takve vrste razvijen u *Centru za studije Interneta*, pomoću javno-privatnog partnerstva između Univerziteta u Vašingtonu i *IBM's Lotus Development Corp.* *iEnvoy* je prva softverska Internet aplikacija razvijena isključivo za potrebe međunarodnih diplomata i visokih vladinih zvaničnika, koja poboljšava kompatibilne odlike i sposobnosti *Lotus Domino R5*, tako što pruža diplomatama brzu i sigurnu razmenu poruka i multimedijalnih dokumenata. Glavna odlika verzije *iEnvoy 2.0* je aerodinamički korisnički interfejs i naprednije osobine širom višestrukih klijentskih platformi. Otvorena IP konstrukcija *iEnvoy*-a pruža međunarodnim organizacijama pouzdanu alternativu tradicionalnim i skupim diplomatskim sistemima telegrafskih veza "od zemlje do zemlje". Koristeći *iEnvoy*, diplomate razmenjuju i zajedničkim snagama sastavljaju šifrovane multimedijalne dokumente na svakom mestu do koga dopire Internet.

Trenutno je ministarstvo spoljnih poslova SAD-a, u korišćenju IKT, za korak ispred svih diplomatskih službi sveta. Američki ambasador, Džejms Holms (James Holmes), 2002. godine je osnovao *Odeljenje za e-diplomatiju* pri *Stejt Dipartmentu*. To odeljenje je 2003. g. reorganizovano i postalo je *Ured za e-diplomatiju*, koji funkcioniše kao primenjeni trust mozгова za oblast tehnologije, vršeći značajne poslove za ministarstvo spoljnih poslova. Kao deo *Biroa za upravljanje izvorima podataka*, e-diplomatija je postala posrednikom između stručnjaka za informacione tehnologije *Stejt Dipartmenta* i krajnjih korisnika. Njen zadatak je da pomoću savremenih tehnologija olakša rad američkim diplomatama u inostranstvu i da promoviše ostale tehnologije koje su od koristi za njihov rad. Preciznije rečeno, američka e-diplomatija radi na tome da izgradi sistem povezanosti sa ostalim organizacijama neke države ili preduzeća, putem stvaranja moćne spoljne mreže, da bi pokrenula državnu diplomatsku informaciju da brže funkcioniše, da saobraća široj publici, i u pretraživom formatu koji je moguće iznova koristiti. Ukratko, e-diplomatija je organizacija koja pomaže da se poslovne potrebe pretvore u odgovarajuću informacionu tehnologiju.¹¹ Nekoliko trenutnih projekata američke e-diplomatije su:

- Diplopedija - wiki prostor koji je svojevrsna enciklopedija *Stejt Dipartmenta*, sa 1375 odrednica,

- Postovi virtualne prisutnosti (VPP) - novi pristup koji omogućava američko diplomatsko prisustvo u inostranstvu, što ne zahteva zakup objekata ili stalno osoblje. Ova tehnika podrazumeva redovna putovanja, programe, medijske nastupe i novu tehnologiju. U septembru 2006. godine postojala su 34 VPP širom sveta.
- *Communities@State* - niz zajednica koje se služe softverima za dnevnik na Internetu (blogovi), napravljenih da ojačaju različite vrste zajednica unutar MSP. U novembru 2006. godine postojalo je više od 30 *Communities@State*, od grupa za rasprave o tehničkim pitanjima, do grupa diplomata koji se bave izveštajima o ljudskim pravima i VPP programima.
- Okruženja virtualnog rada - e-diplomatija je stvorena da odigra vodeću ulogu u pokušaju usvajanja *Windows SharePoint Services* (WSS) u *Communities@State*. Program državne tehnologije obaveštavanja i prikupljanja podataka (SMART) rukovodi pokušajem raspoređivanja radi korišćenja WSS.
- Daljinski pristup i rad na daljinu (*teleworking*),
- Objavljivanje poverljivih podataka na Internetu radi razmene diplomatskih izveštaja i njihove analize, sa zajednicama u okviru MSP SAD i nacionalne bezbednosti.

3. UTICAJ INFORMACIONIH I KOMUNIKACIONIH TEHNOLOGIJA NA DIPLOMATIJU

Diplomatske funkcije u informatičkom dobu

a) Predstavljanje i zastupanje

Pristup Internetu postaje uobičajena pojava na mnogim sastancima UN, a delegati su u stalnoj vezi sa svojim ministarstvima. Uprkos tome, lični kontakt s predstavnicima vlasti zemlje primateljice odnosno drugim uticajnim faktorima verovatno se nikada neće moći zameniti informatičkom tehnologijom, jer fizički kontakt i odnos koji iz njega proizilazi stvara uzajamno poverenje, neretko i prijateljstvo koje Internet ne može dati. Naime, ponekad se uspostavljaju male virtualne mreže između svih prisutnih na mestu gde se održava neka konferencija. Diplomate su tako u prilici da razmenjuju stavove i koordiniraju svoje aktivnosti, a da pri tome nemaju neposredan fizički kontakt. Takve virtualne mreže mogu sakriti fizičke gestove i *govor tela* koji ponekad mogu označiti diplomatske manevre.

Ključna funkcija diplomata u budućnosti i dalje će biti zastupanje nacionalnih interesa, ne samo pred vladama stranih država, već i pred mnogo širom inostranom javnošću. U svetlu sve češće prakse neposrednih kontakata između prestonica zemalja, uspešno obavljanje funkcija zastupnika zahtevaće detaljnu interakciju sa širom publikom. Savremene diplomate će nastaviti rad sa ministarstvima spoljnih poslova zemalja domaćina, ali i sa čitavim nizom drugih vladinih odeljenja i agencija, kao i sa nevladinim sektorom. Međutim, u okviru

¹⁰ United States Institute of Peace, About the Virtual Diplomacy Initiative, <http://www.usip.org/virtualdiplomacy/about.html>

¹¹ Ibid.

nacionalnih vlada, sve veća pažnja usmerava se ka lokalnim državnim i nedržavnim činocima. Smatra se da će značajan element diplomatske aktivnosti u budućnosti obuhvatiti podršku netradicionalnim nacionalnim interesima (pružanje podrške gostujućim vladama, skupštinskim i poslovnim delacijama, podrška komercijalnim interesima, itd.).

b) Izveštavanje

Brzo izveštavanje o događajima može u mnogim situacijama biti od koristi za državni interes, omogućavajući vladama da razmišljaju o posledicama koje prouzrokuju događaji u različitim delovima sveta i kako se to može odraziti na stanje u njihovoj zemlji. Politička elita možda neće morati zbog toga da menja kurs svoje politike, ali će na vreme moći da se pripremi i prilagodi novonastalim situacijama.

Međutim, brzina u obradi informacija nije uvek dobra za ljude koji se bave spoljnom politikom, jer je malo događaja u svetu koji su jednostavni i koje je lako razumeti. Posledice brzopletih odluka ne moraju odmah biti očigledne. Savetovanje sa vladama prijateljskih zemalja i traženje njihovog mišljenja, da bi se saznali njihovi stavovi o datim događajima, uobičajen je postupak pre nego što se donese odluka o reagovanju na neki događaj.

Ričard Solomon (Richard Solomon), predsednik Američkog instituta za mir i bivši službenik

Stejt Dipartmenta, ovako je opisao uticaj razvoja informacionih tehnologija na diplomatiju:

*“Nekada bi proteklo više sati i dana pre nego što bi vladini zvaničnici i mediji plasirali u javnost informacije o izbijanju međunarodne krize, a sada se vesti o tome šire po svetu skoro trenutno, i to ne samo preko radija i televizije, nego i putem Interneta. Da cela stvar bude ironična, ispostavilo se da tako munjevito širenje informacija o događajima iz celog sveta predstavlja za tvorce politike prokletstvo jednako koliko i blagoslov.”*¹²

Zanimljiv projekat u ovom kontekstu jeste američki *Program državne tehnologije za obaveštavanje i prikupljanje podataka*, čiji je akronim SMART (*State Messaging and Archive Retrieval Toolset*). Radi se o sistemu slanja diplomatskih poruka, koji služi kao zamena za dosadašnji način diplomatske prepiske - telegramske saobraćaj.

Razvoj IKT-a omogućuje sve brže prikupljanje vesti iz okruženja, kao i njihovo trenutno širenje, što značajno menja prirodu uloge diplomatskog izveštavanja. Internet danas omogućava ministarstvima spoljnih poslova da imaju neposredan i trenutni pristup mnogim inostranim informacijskim izvorima, kao što su novine i časopisi, koje su do nedavno pribavljale ambasade. Stoga će veliki deo poslova vezanih za diplomatsko izveštavanje jednostavno nestati. Naime, kada neka zanimljiva informacija dospe u javnost, nereagovanje vlade na nju obično dovodi do spontanog razvoja političkog interesa šire javnosti. Oklevanje da se oglasi politički vrh zem-

lje, može značiti da vlada nema odgovarajuću politiku ili čak da ne raspolaže činjenicama, čime može doći do narušavanja njenog ugleda. Spoljnopolitički savetnici, koji su bili dosta suzdržani i zatvoreni za javnost u vođenju svog posla, sada su primorani da se sve češće pojavljuju u medijima, za što je potrebno više od same sposobnosti i znanja da se informacije sažeto i precizno iznesu. Naime, postali su sada predmet pažnje više strana – medija, domaće javnosti, nevladinih organizacija i, naravno, vlada drugih država i njihovih građana.

Profesor Univerziteta Bar-Ilan, Ejtan Gilboa (Eytan Gilboa), ekspert za komunikacije, javnu diplomatiju i upravljanje konfliktima, ovako je definisao tu situaciju:

*“(...) ako stručnjaci za spoljnu politiku, obaveštajci i diplomate izvrše brzu analizu zasnovanu na nepotpunim informacijama i pod ozbiljnim vremenskim ograničenjima i pritiscima koji usled njih nastaju, oni mogu doneti loše političke preporuke. S druge strane, ako odvoje onoliko vremena koliko je potrebno da provere i sakupe informacije i ideje iz različitih izvora i da sačine obimne i pouzdane izveštaje i preporuke, može se dogoditi da je sav njihov trud bio uzaludan ako tvorcii politike budu morali da donesu trenutne odluke kao reakciju na izazove i pritiske koji dolaze od medija i svetskih televizijskih stanica.”*¹³

Činjenica je da će izveštavanje o događajima u svetu ostati važna diplomatska aktivnost, ali više od puke sposobnosti da se precizno izveštava o reakcijama i formalnim odgovorima na demarše. Sposobnost prepoznavanja i razumevanja suptilnijih pokazatelja, koja može doći samo usled prisustva na mestu događaja i osetljivosti za kulturna pitanja, biće od sve veće važnosti za “diplomatiju s dodatnom vrednošću”. Obavljanje uloge izveštavanja zahtevaće bolje razumevanje zemlje domaćina, koje će omogućiti državnoj eliti, da poznavanjem društveno-kulturne sredine oslikaju suštinski kontekst za uobličavanje njihovih stavova. Pored sažetog i preciznog izveštavanja o reakcijama zemlje domaćina na stavove i demarše, procenjivanje i izveštavanje o ključnim događanjima u zemlji domaćina, biće jedan od najznačajnijih diplomatskih zadataka. Sve više će se obraćati pažnja na takva pitanja, koja u mnogočemu mogu da utiču na bilateralne i multilateralne odnose, kao i na međudržavna pitanja koja se tiču bezbednosti životne sredine i antiterorističke aktivnosti. Prema tome, savremeni diplomata mora biti u stanju da aktivnosti i način razmišljanja zemlje domaćina smesti u širi domaći i međunarodni kontekst. Da bi na najbolji način iskoristili svoje mentalne i kreativne potencijale, oni moraju da iznesu u javnost i one informacije koje nisu neophodne. Elektronska diplomatija postaje amalgam diplomatskih aktivnosti i elektronskog poslovanja.

c) Pregovaranje

Pregovaranje, kao “srž klasične diplomatije”, i dalje će da ostane značajan segment u dužnostima svakog diplomate,

¹² Richard Solomon, *The Internet and the Diffusion of Diplomacy*, US Foreign Policy Agenda, 2000, <http://usinfo.state.gov/journals/itps/0300/ijpe/pj51solo.htm>

¹³ Eytan Gilboa, *The Global News Networks and U.S. Policy Making in Defense and Foreign Affairs*, Kennedy School of Government, Harvard University, 2002, ics.leeds.ac.uk/papers/pmt/exhibits/627/GilboaE.pdf

koji će nastaviti svoju aktivnu ulogu u međunarodnim pregovorima. No, za razliku od prethodnika, oni će verovatno deliti odgovornost sa delegatima iz ostalih vladinih službi, a s vremena na vreme i sa članovima nevladinih i privatnih organizacija. Učešće u bilateralnim razgovorima, o temama koje pokrivaju čitav niz bilateralnih interesa, po svemu sudeći igraće manju ulogu nego multilateralni pregovori. Pregovori u sve većoj meri prevazilaze tradicionalne bilateralne odnose, jer rešenja složenih problema zahtevaju učešće širokog niza zainteresovanih strana. IKT na će na ovom polju pružiti diplomatama veliku pomoć, posebno što se tiče odlučivanja i dolaska do pravičnih sporazuma.

Aktivna upotreba tehnologije pomogla je poslednjih decenija mnoštvo puta u funkcionisanju procesa međunarodnog pregovaranja. Kao primer mogu poslužiti pregovori koji su okončani *Sporazumom o ribolovu na zapadnom i centralnom Pacifiku*, sklopljenim 2000. godine. U uvodnoj fazi, pre formiranja Komisije koja je rukovođila sklapanjem Sporazuma, osnovan je Sekretarijat za pripremu konferencije. Taj organ je potom pokrenuo *Web* stranicu za razmenu dokumenta između učesnika u pregovorima: bio je to jedan od prvih "virtuelnih sekretarijata" (www.ocean-affairs.com).

Ministarstva spoljnih poslova deo svojih uzajamnih odnosa već obavljaju elektronskim putem, upravo prilikom vođenja međunarodnih pregovora. Nove IKT omogućavaju pohranjivanje ogromnih količina podataka i pristupanje istima, te korišćenje modela i procedura za obradu informacija bitnih za pregovarački proces. Razvijeni su softverski sistemi koji pomažu u donošenju odluka, rešavanju teških pregovaračkih problema i predlaganju sporazuma. Nedavno se pojavio pojam "elektronsko pregovaranje" (*e-Negotiation*), kako bi se opisalo vođenje pregovora korišćenjem elektronskih medija, prevashodno Interneta. Elektronsko pregovaranje može se, prema tome, definisati kao *upotreba IKT u cilju vođenja nekih ili svih pregovaračkih aktivnosti putem online-a*.¹⁴ Pregovori koji se vode putem Interneta koriste sisteme *e-pregovaranja* (*e-Negotiation Systems: ENS*), a uz njih postoje još i sistemi podrške pregovorima (*Negotiation support systems: NSS*) i sistemi podrške u odlučivanju (*Decision support systems: DSS*). Navedeni sistemi kreirani da pruže pomoć pregovaraču tokom svih ili samo nekih faza pregovora i mogu se razvrstati na nekoliko načina: kao sistemi planiranja, procene, intervencije i procesa. *ENS*, kao softveri postavljeni na Internetu, koji su u stanju da pomognu jednom ili više pregovarača, posrednika ili pomoćnika, omogućavaju upotrebu *e-pošte* (*e-mail*), časkanje (*chat*), video tehnologiju, kao i vođenje automatskih pregovora i aukcija. Postoje tri velike vrste *ENS*:

1. Pasivni sistemi – olakšavaju komunikaciju i interakciju korisnika koji se nalaze na različitim mestima i iznošenje njihovih ideja, ponuda i argumenata. Ovi sistemi takođe mogu da pružaju podršku u prikupljanju, organizovanju i obradi informacija.

2. Sistemi aktivnog olakšavanja-posredovanja – pomažu korisnicima prilikom uobličavanja, procene i rešavanja teških problema, donošenja ustupaka i stvaranju ponuda, te prilikom procene procesa i sporazuma. Ovi sistemi po pravilu slede model procesa pregovora kojima se korisnici moraju prilagoditi. Oni takođe imaju komponente za strukturiranje problema i rešenja, kao i za procenu ponuda i stvaranje protivponuda.
3. Sistemi proaktivne intervencije-posredovanja – imaju iste sposobnosti kao sistemi aktivnog olakšavanja-posredovanja, ali su takođe u stanju i da koordinišu aktivnosti pregovarača, kritički sagledavajući njihove aktivnosti, kao i da iznose predloge o tome kakvu ponudu treba izneti ili kakav sporazum treba da se prihvati. Da bi pružili ove mogućnosti, sistemi aktivne intervencije-posredništva pristupaju i koriste baze podataka, te se služe sredstvima inteligentnih softvera koji nadgledaju pregovarački proces kao i pojedinačne aktivnosti pregovarača.

Pregovaranje putem video konferencije (*Video conferencing*) takođe se može svrstati u elektronsko pregovaranje, jer se tokom svih faza pregovaračkog procesa koriste informacione i komunikacione tehnologije. Svakako je to i najpodesniji način vođenja međunarodnih elektronskih pregovora, pošto se video konferencija definiše kao *komunikacija putem koje se zvuk i slika u pokretu izmenjuju između dve ili više lokacija*.¹⁵ Ovisno o potrebi za kvalitetom prenosa slike u pokretu i zvuka, te finansijskim mogućnostima, razlikujemo stonu video konferencijsku opremu (*Desktop video conference system*) i sobnu video konferencijsku opremu (*Room-based video conference system*). Tako, ovisno o tipu opreme koju koristimo, razlikujemo stonu i sobnu video konferenciju (*Desktop and room-based video conference*), a možemo govoriti i o satelitskoj video konferenciji (pomoću digitalne satelitske televizije), te o video konferenciji pomoću mobilnog telefona (*3G*).

U svakom slučaju, korišćenje *ENS* i video konferencije, postaće sve češći načini diplomatskog pregovaranja. Naime, Ujedinjene nacije već godinama koriste video konferencije za održavanje važnih sastanaka. No, vodeći stručnjaci iz oblasti diplomatije ipak smatraju da ni najsavremenije opremljena video konferencija ne može potpuno da zameni pregovore "licem u lice", jer sudionici ostaju fizički udaljeni i tako "posve nemoćni da uoče fizičku dimenziju govora tela, ili u tu svrhu poduzetih društvenih rituala što pridonose stvaranju atmosfere, u kojoj bi poruke verovatno bile primljene s razumevanjem."¹⁶ S druge strane, kada su pripremani kursevi *DiploEdu-a*, projekta *Mediterranske akademije diplomatskih studija* (Malta), takođe se pretpostavljalo da postoji ograničena mogućnost upotrebe *online* obrazovanja u diplomatiji. Stoga je većinu raznih veština trebalo steći pomoću uvodne radionice – dela kursa koji se zasnivao na neposrednom kontaktu. Prevladavao je i stav da obuka iz pregovaranja neće

¹⁴ Gregory E. Kersten: E-negotiation systems: Interaction of people and technologies to resolve conflicts, <http://interneg.concordia.ca/interneg/research/papers/2004/08.pdf>

¹⁵ Introduction to Videoconferencing, <http://www.video.ja.net/intro/>

¹⁶ Geoff R. Berridge, *Diplomacija*, Fakultet političkih nauka, Zagreb 2004, str. 95.

biti moguća. Međutim, kada je na Internetu sprovedena vežba simulacije međunarodnih pregovora u tri faze, došlo se do zaključka da su **kompromisi lakše postignuti nego u klasičnim pregovorima**. Simulacija je pokazala da odsustvo komunikacije “licem u lice” (koje se obično u pregovorima smatra za *konditio sine qua non*), omogućava lakšu i neposredniju razmenu ideja i stavova.¹⁷

d) *Virtuelne ambasade, konzularni poslovi, komunikacija sa građanima*

Što se tiče pojma “virtuelna ambasada”, nju možemo definisati kao *ambasadu koja nema fizičke prostorije, ali na neki način ima ambasadora*. U virtuelnoj ambasadi ambasadori sede u prestonici svoje zemlje i putem Interneta komuniciraju sa diplomatama drugih država. Za “virtuelnu ambasadu” nije potrebno više od jednog laptopa, modema i satelitskog telefona u nekoj hotelskoj sobi (neke zemlje su nešto slično imale tokom građanskog rata u Bosni). Njih ne treba mešati sa Internet stranicama neke diplomatske misije (kojih trenutno ima više hiljada). Lokacija ovakvih ambasada, kao ni zaposleni, očigledno nisu kategorije koje su zahtevajuće, ali je suštinski problem obezbeđivanje sigurnosti sistema.

Smanjenje troškova predstavlja značajan efekat ovakvih projekata, što najveći broj slučajeva uvođenja IKT ima za posledicu. Takođe, iz perspektive upravljanja, ušteda vremena je takođe značajan faktor. Pomenuta video konferencija ponekad može da bude alternativa fizičkom putovanju i sa većom širinom opsega, i postaje sve izvodljivije osigurati ovakve “virtuelne sastanke”.

Treba pomenuti i *Virtual task forces* – grupu ljudi koja je angažovana na određenom zadatku i takav model saradnje je već korišćen u vojnim i humanitarnim intervencijama (npr. istočni Zair 1996. godine). Neki od članova ovakvih grupa su angažovani *full time*, dok deo tima učestvuje u jednom delu i isključivo elektronskim putem.

Skoro sve zemlje na svetu danas imaju *Web* sajtove čije cilj informisanje kako sugrađana tako i stranaca. Internet omogućuje direktan pristup *Web* sajtu ministarstva spoljnih poslova. Diplomatska predstavništva i konzulati imaju svoje *Web* sajtove koji su povezani sa *Web* sajtom ministarstva spoljnih poslova, a često su direktno povezani sa zvaničnim *Web* sajtom zemlje. Mnogi se pitaju, kakva je korisnost tako multipliciranih *Web* sajtova čak iako su oni interno povezani. Objašnjenje leži u činjenici da svaki tip sajta ima svoje specifične ciljeve.

Tako konzularni *Web* sajtovi moraju ispuniti ciljeve koji su u skladu sa direktnim obezbeđivanjem brojnih konzularnih usluga, i moraju biti prilagođeni specifičnim zahtevima zemlje u kojoj je konzulat i osnovan. Isto se odnosi i na *Web* sajtove ambasada koji imaju za cilj da zadovolje vlasti, rezidente, kao i interese sugrađana i domaćih entiteta koji žele da dođu u kontakt sa vladom.

Mnogi *Web* sajtovi zemalja prikazuju portret predsednika države na početnoj strani. To je potpuno beskorisno na ovom

stadijumu razvoja Internet prezentacija diplomatskih misija. Ono što bi impresioniralo prosečnog posetioca, bio bi nacionalni simbol, karta sveta i nekoliko izabраниh podataka kao što su površina zemlje, klima i populacija... Nekoliko podataka o značajnim skorijim uspesima zemlje mogu takođe privući trenutnu pažnju posetilaca. Ukoliko je populacija kompleksna, njene glavne komponente mogu takođe biti interesantne, iako ove informacije mogu biti obezbeđene i preko linka. Početna strana (*home page*) može, takođe, da se odnosi i na ciljeve spoljne politike zemlje i njenog članstva u internacionalnim organizacijama. Međutim, ostali sajtovi moraju biti dostupni putem linkova na ostale podatke, a isto se mora obezbediti i za pitanja vezana za vladu i administraciju, istoriju zemlje, ekonomiju, zakonodavstvo, politiku i slično. Pod ekonomijom trebaju biti i različiti linkovi za različite sektore. Informacije koje moraju biti dostupne tiču se trgovinskih odnosa i investicija, predstavljanja preduzeća i slično. Može postojati specifičan link za spoljnu politiku ili to može biti samo deo već postavljenog *Web* sajta MSP-a. Na taj način bile bi predstavljene informacije o predsedniku države, ministrima i drugim važnim ličnostima. Većina informacija koje su dobijene iz spoljnog sveta mogu biti od malog interesa za sugrađane. Zbog toga mnoga pitanja mogu takođe biti grupisana u određenu formu na *home page* za strance, koje zapravo može biti po uzoru na *home page* za sugrađane.

Sugrađani, naravno, traže informacije o politici svoje zemlje prema inostranstvu i aparatima diplomatije, pod nazivom *korespondencija*, koja može biti beskorisno smeštena pod okriljem *Web* sajta MSP-a. Oni takođe žele da znaju sve o učestvovanju njihove zemlje u internacionalnim institucijama. Takođe je važno da im se obezbede obaveštenja o spoljnoj politici zemlje.

Sajt MSP-a treba da ukazuje na strukturu i zadatke samog ministarstva, isto tako dobro kao i na mrežu diplomatskih predstavništava i konzulata u inostranstvu. Upravljanje mora biti omogućeno tako da se kontaktira ministarstvo, njihove različite službe i predstavništva u inostranstvu, liste stranih diplomatskih predstavnika i konzulata koji funkcionišu u zemlji, kao i način kako da se kontaktiraju. Sugrađani će želiti da pronađu informaciju o tome kako da zasnuju trgovinske i finansijske kontakte sa stranim zemljama, po vladinim pravilima te zemlje za posetioce, ili pak po imigracionim pravilima, za one koji žele da se nasele u zemlju. Mnoge vlade danas takođe objavljuju obaveštenja koja se tiču poseta specifičnim zemljama i preporuke u vezi putovanja.

Sugrađanin želi da nauči više o međunarodnim institucijama. Tu uputstva najznačajnijih *Web* sajtova i linkova mogu biti od velike koristi. Kako pitanja o odnosima sa inostranstvom postaju glavne teme nacionalnih politika, najznačajnije može biti vladanje sa različitim *home page*-ima, dostupnim preko linka na kojima je pitanje objašnjeno, zajedno sa citatima izjava političara i reportažama medija. Najznačajnije i najkorisnije bile bi informacije u vezi sa reakcijama i komentarima iz inostranstva.

¹⁷ Jovan Kurbalija, Using the Internet to Train Diplomats, United States Institute of Peace, <http://www.usip.org/virtualdiplomacy/publications/reports/diploedu.html>

4. INTRANET I DIPLOMATIJA

Zbog obilja informacija i nemogućnosti da se one apsorbiraju i da se reaguje na njih, političari su primorani da se prilagode decentrališućem efektu Interneta – fenomenu koji je nazvan “difuzija diplomatije”. Najblaže rečeno, današnje političare brine ovakav “informacioni kaos”. Stoga interna komunikacija doprinosi kvalitetnijem obavljanju posla između diplomatsko-konzularne mreže i matične kuće. Očekivani pozitivni rezultati upotrebe intraneta u diplomatiji mogu se opisati kao:

- integriše se i usklađuje unutarašnja i spoljna korporativna komunikacija, strategija i aktivnosti,
- lakše se upravlja sadržajem, strukturom i kretanjem kroz stranice,
- podaci se redovno ažuriraju,
- osigurava se sklad i doslednost sadržaja, formata i prezentacije,
- poboljšava se interna komunikacija s pravosuđem,
- ostvaruje se direktniji kontakt između službenika što doprinosi većoj motivaciji,
- rađa se veći osećaj odgovornosti mlađih kolega,
- timski rad: službenici mogu, nezavisno od lokacije, zajedno raditi na nekom izveštaju, nacrtu deklaracije, bilo kom dokumentu: nema linije razdvajanja između sedišta i misija (razmišljanje “mi”, a ne “oni”),
- umanjuje se broj kopija,
- umanjuju se izdaci u distribuciji informacija.

6. SIGURNOSNI ASPEKTI VIRTUELNE DIPLOMATIJE

Uspeh diplomatskih aktivnosti dobrim delom zavisi od pouzdanosti raspoloživih informacija koje kruže svetom i komunikacijskom infrastrukturom. Sve veće oslanjanje na informacijsku tehnologiju zahteva napore kojima bi sigurnost informacija i mere osiguranja, standardi, procedure i praksa postali osnova svih strateških i operativnih upita u sprovođenju informacijskih sistema – kako bi se omogućio otporan i trajan kvalitet servisa diplomatskih misija. Osiguranje može biti rigorozno i zahtevno, ali rezultati, odnosno korist, merljivi i uverljivi. Veće organizacije, na primer Svetska zdravstvena organizacija, inicirala je *Program osiguranja i sigurnosti*.

Primarni ciljevi osiguranja su:

- održati kontinuitet posla usprkos eventualnim tehničkim smetnjama, prirodnim katastrofama, građanskim neredima, ljudskoj grešci, tehničkoj grešci ili zakazivanju,
- održavati prisutnost i kvalitet informacija,
- čuvati podatke uz pomoć *Disaster Recovery* postupka.

Ciljevi sigurnosti su:

- omogućiti pristup svim korisnicima prema traženoj usluzi,
- štititi zajednicu korisnika od zlonamernih radnji,
- čuvati ustanovu od narušavanja javnog ugleda ili finansijskih gubitaka.

Zbirka usluga sadrži napore u području procene rizika, samog procesa i standardizacije, i to uključujući i sedište i regionalne kancelarije, jer se iskustva svih, kao i prikupljeni podaci o štetama koje su se već dogodile moraju uzeti u obzir da bi čitav sistem ispravno funkcionisao.

Osiguranje od rizika podrazumeva da mrežni sistem, tj. dragoceni protok informacija, ostane nedirnut i dobro zaštićen usprkos ponekad neizbežnim i neočekivanim obrtima u svetu. Način na koji će se to ostvariti najčešće zavisi od misije do misije, zavisno od toga koji su faktori ugrožavanja, koje su “ranjive tačke”, pretnje, rizici, morao bi ipak biti standardizovan.

Statistički gledano, verovatnoća da će se informacijski tok ili neki štetni događaj zaista dogoditi, obrnuto je proporcionalna sa nivoom pripremljenosti: 99% svih prijavljenih upada rezultira iz upotrebe poznatih ranjivih mesta ili konfiguracijskih grešaka, za koje su inače postojale protivmere. Isti izvor naglašava da je prilikom postavljanja jednog neobjavljenog eksperimentalnog sistema isti bio testiran na ranjivost, ali za manje od dva meseca sistem je bio potpuno kompromitovan nizom upada; nanesena mu je šteta, podaci izbrisani. Slaba priprema, dakle, može imati kobne posledice po važne diplomatske aktivnosti.

Mogućnost zaštite diplomatskih misija nešto je složenija obzirom na njihovu teritorijalnu razgraničenost. Zaštita mora biti kompatibilna s okolinom, ali i s mrežom interne povezanosti s matičnom kućom. Procene rizika kakvu je obavila npr. WHO, pokazala je bez dvojbe da će organizacija sa sigurnošću postati žrtva ukoliko se ne snadbe sistemom protivumera. Njihova iskustva urodila su kvalifikacijama i kvantifikacijama pretnji i rizika, što je omogućilo formulisanje ciljane zaštitne strategije, koja počinje skiciranjem “profila pretnje”:

- osoba koja koristi network (unutarašnja, spoljna, slučajna, namerna),
- osoba koja koristi fizički pristup,
- problemi samog sistema (hardware ili software problem, pogrešan kod, pad sistema, kapacitet),
- administrativni problemi (nedoslednost, postupka, standarda, obučenost osoblja),
- drugi (dotok energije, telekomunikacijski problemi, prirodne katastrofe, fizička konfiguracija ili raspored prostorija, kancelarija ili opreme).

Način i postupak zaštite preduslov je za dalje instrumente ublažavanja štete. Ono može uspostaviti najbolje i isprobane načine: prihvatljivu upotrebu, *Information System Protection Plans* (ISPP), *Business continuity* (BC) strategije, *Disaster Recovery* postupak i vođenje konfiguracijskog menadžmenta.

ZAKLJUČAK

Vlade se prilagođavaju i uviđaju da je način na koji su do sada stvarali svoju politiku počeo da se menja, i to veoma brzo. Internet pruža mogućnost širenja informacija na jednom novom nivou i dosegu, zahvaljujući čemu sve veći broj ljudi mogu da iznose sopstvene stavove o raznim društvenim događajima i pitanjima (nezavisno od političkih stavova

i ocena vlada država u kojima žive). Posledica toga je da Internet može da posluži kao sredstvo za vođenje političke rasprave (tj. razmenu ideja sa mogućnošću vršenja uticaja na državnu politiku) na jednom takođe novom načinu i nivou.

Iako je pre svega instrument spoljne politike neke države, diplomatija postaje na određeni način demokratičnija. Naime, tehnologija omogućava sve većem broju ljudi da učestvuju u diplomatiji, a mnogi od njih nisu stručnjaci za spoljnu politiku ili su članovi interesnih grupa koji teže ostvarenju pojedinačnih ciljeva. Nove tehnologije neće dovesti do toga da nestane potreba za diplomatijom i diplomatama, ali vidljivi su dokazi da tokovi informacija vrše pritisak na postojeće političke i ekonomske strukture i njihove procedure baratanja važnim podacima. I dalje će postojati potreba za posrednicima u odnosima između država, bilo da je reč o bilateralnim, regionalnim ili multilateralim okvirima. Ono što je jasno, jeste da se menja način vođenja diplomatije, a ta promena podrazumeva prilagođavanje. Službe spoljnih poslova širom sveta su u manjoj ili većoj meri suočeni sa izazovima koje donosi okruženje koje se menja. Stvaranjem globalnog ekonomskog prostora, jednog od ciljeva globalizacije, tzv. "ekonomska diplomatija" postaje sve značajnijim činiocem međunarodne komunikacije, a razvojem IKT-a rođena je i nova oblast – virtuelna, odnosno elektronska diplomatija (*e-Diplomacy*).

Pošto se međunarodno pregovaranje bavi globalnim problemima, bilo da je to neki međunarodni spor, ekonomski poremećaj ili ekološka katastrofa, ono ostaje najvažnijom funkcijom, srži diplomatije, pa prema tome i *e-diplomatije*. Sem samih pregovarača, u procesu klasičnog pregovaranja se mogu pojaviti i arbitri i posrednici, dok tu ulogu u *e-diplomatiji* najčešće koriste inteligentni softveri. Tako pregovori koji se vode putem Interneta koriste sisteme *e-pregovaranja* (*e-Negotiation Systems: ENS*), a uz njih postoje još i sistemi podrške pregovorima (*Negotiation support systems: NSS*) i sistemi podrške odlučivanju (*Decision support systems: DSS*). To su softveri kreirani da pruže pomoć pregovaraču tokom svih ili samo nekih faza pregovora. Nadalje, na Internetu možemo pronaći veći broj različitih sistema koji služe za istraživanje pregovaranja, učenje pregovaranja ili pomoć u procesu pregovaranja.

Uz video konferencije, pasivni, aktivni i proaktivni *ENS* sve češće će se koristiti prilikom pregovaranja između međunarodnih subjekata. Diplomate u budućnosti će sve više da borave u svojim virtuelnim ambasadama, odakle će pregovarati i obavljati dosadašnje diplomatske aktivnosti, uključujući i konzularne poslove. Ovakav sled događaja nužan je zbog bezbednosti diplomata, brzine donošenja odluka i smanjenja troškova pregovaranja i održavanja diplomatskih misija.

LITERATURA

- [1] Bollier David, *The Rise of Netpolitik*, The Aspen Institute, Washington, 2003.
- [2] Grant, Richard *The Democratisation of Diplomacy: negotiating with the Internet*, Oxford Internet Institute, Research Report No. 5, 2004.
- [3] Arquilla John, Ronfeldt David, *The Advent of Netwar*, RAND, Santa Monica, 1996.
- [4] *Using Technology to Advance Foreign Relations*, <http://www.state.gov/s/p/of/proc/20127.htm>
- [5] Deutsch Karl, *The Analysis of International Relations*, Englewood Cliffs, New Jersey, 1988.
- [6] Cyril Pahlavi Pierre, *Cyber-Diplomacy : A New Strategy of Influence*, <http://www.cpsa-acsp.ca/paper-2003/pahlavi.pdf>
- [7] *U.S. Department of State Strategic Plan (2000)*, Office of Management Policy and Planning, U.S. Department of State, 2000, http://www.state.gov/www/global/general_foreign_policy/2000_dos_stratplan_body.pdf
- [8] *Kultur und Bildung in der deutschen Außenpolitik*, Auswärtiges Amt, <http://www.auswaertigesamt.de/diplo/de/Aussenpolitik/Kulturpolitik/ZieleUndPartner/Uebersicht.html>
- [9] *Public Diplomacy Strategy*, http://www.fco.gov.uk/Files/kfile/publicdiplomacystrategyfinal_May2003.pdf
- [10] United States Institute of Peace, *About the Virtual Diplomacy Initiative*, <http://www.usip.org/virtualdiplomacy/about.html>
- [11] Solomon Richard, *The Internet and the Diffusion of Diplomacy*, US Foreign Policy Agenda, 2000, <http://usinfo.state.gov/journals/itsps/0300/ijpe/pj51solo.htm>
- [12] Gilboa Eytan, *The Global News Networks and U.S. Policy Making in Defense and Foreign Affairs*, Kennedy School of Government, Harvard University, 2002, ics.leeds.ac.uk/papers/pmt/exhibits/627/GilboaE.pdf
- [13] Kersten Gregory E.: *E-negotiation systems: Interaction of people and technologies to resolve conflicts*, <http://interneg.concordia.ca/interneg/research/papers/2004/08.pdf>
- [14] *Introduction to Videoconferencing*, <http://www.video.ja.net/intro/>
- [15] Berridge Geoff R, *Diplomacija*, Fakultet političkih nauka, Zagreb 2004.
- [16] Kurbalija Jovan, *Using the Internet to Train Diplomats*, United States Institute of Peace, <http://www.usip.org/virtualdiplomacy/publications/reports/diploedu.html>

Doc. Dr Vojkan Vasković, vaskovic@bvcom.net, Tehnički Fakultet Bor

Oblasti interesovanja: Internet, Elektronsko poslovanje, Sistemi elektronskih plaćanja, Multimedijalni sistemi

Dario Kršić, Magistrant Fakulteta Političkih Nauka
Oblasti interesovanja: Međunarodni odnosi, Socijalna psihologija, Socio-kulturna antropologija, Kibernetika